

SOSYO-EKONOMİK ve KÜLTÜREL YÖNDEN İSLAM ÖNCESİ MEKKE TOPLUMU

Abdurrahman KURT*

ÖZET

Bu makalede İslam öncesi Mekke toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel durumu tahlil edilmektedir. İslamiyet'ten hemen önce Mekke'de son yıllarda gittikçe artan bir şekilde beliren bireyselleşme eğilimi ve kabile asabiyetinden uzaklaşma büyük ölçüde, gelişen ticari hayat şartlarıyla beslenmişti. Son dönemlerde maddeci bir dünya görüşünün hâkim olması nedeniyle geleneksel değerlerinden uzaklaşan toplumu bunalımdan kurtarabilecek manevi iklim çok cılızdı. Bu durum, yeni bir dinin zuhuru için gerekli şartların oluştuğu anlamına geliyordu. İslam'ın ortaya çıkışı, ilkel üretim ve tüketim maddelerine kanaat gösteren bedevi ekonomiden dışa açılımlı ticari ekonomiye dönüşümde, bedevilik kültüründeki katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin ortaya çıkması ve toplumsal değerlerin kaybolmaya başlamasıyla yakından ilgilidir.

SUMMARY

Socio-economic and Cultural Conditions of Meccan Society Prior to Islam

In this article, socio-economic and cultural conditions of Meccan society prior to Islam have been studied. Not too long before Islam, the developing trade led to the rise of individualisation and the weakening of tribal cohesion (solidarity-asabiye). For this reason, moral climate had been very poor. This means that necessary conditions had been completed for a new religion.

---

* Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

GİRİŞ

İlâhî dinlere göre, Cennet'ten çıkarılan ilk insan Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'nın, yeryüzünde buluşmalarıyla, insan soyu da çoğalmaya başlamıştır. Evrenin yaratıcısı Yüce Allah, insanoğlunun dünyevi işlerini tanziminde adaletten sapmamaları ve haddi aşmamaları için, doğruları ve yanlışları bildiren ilkesel bazda ilk temel düzenlemeleri aynı zamanda ilk Peygamber olan Hz. Âdem aracılığıyla duyurdu. Sahip olduğu "irade-i cüziye"si sebebiyle insanoğlu, bu düzenlemelere uyup uymama konusunda tamamen özgürdü. Ancak ilâhî dinlere göre söz konusu düzenlemeler, yeryüzündeki hayatın normal seyrinde devamını sağlayan önemli ilkelerdir. Bu nedenle üç ilâhî dinin mensupları, insanlığın, ilâhî kaynaktan bağımsız olarak yaşamaya başladığı ve toplumda sapkın ilişkilerin zirveye çıktığı anlarda Yüce Allah'ın, insani ilişkilerin normal seyrinde devamını sağlamak amacıyla peygamberler gönderdiğine inanırlar.

Bir Müslüman açısından da İslam dininin ilk önce, Mekke toplumuna gelişinin sebepleri olmalıdır. İslam'ın hemen gelişinden önceki birkaç asırlık Mekke toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel zemininin tahlili, yeni dinin geliş sebebinin de açıklayabilir. Bu makalenin amacı, öncelikle eski Mekke ve Hicaz'ın sosyal yapısını tespit ederek, Müslümanların ilâhî kökeninden şüphe etmedikleri İslam dininin, ortaya çıkışındaki sosyo-ekonomik ve kültürel durumların tesirini göstermektir.

İlâhî bir dinin ortaya çıkışında etkili olduğu düşünülen sosyo/psikolojik-ekonomik ve kültürel faktörlerin varlığının kabul edilmesinin ve bunların araştırılmasının bu dinin ilâhî özelliğine ters düşmeyeceği kanısındayız. Halihazırdaki makale boyunca bu konu, problematik olarak sürekli tartışılacaktır. Zaten üç büyük dinin mensuplarına göre, İlâhî olarak kabul edilen dinlerin vazedicisi, tüm evrenin yaratıcısı, sonsuz güç ve kudret sahibi olan Yüce Allah'dır. Böylece biz, ilâhî dinlerden İslâm'ı konu edindiğimiz bu araştırmada onların ilâhî menşeyini kabul edince, dinin ortaya çıkışını sadece sosyo-ekonomik faktörlerle irtibatlandırıp indirgemeci (reductionist) fikirlerden uzaklaşmış bulunuyoruz.

I.İslâm Öncesi Mekke Toplumu

İlk önce, İslâm öncesi Mekke toplumunun jeo-stratejik durumunun incelenmesi, sosyo-ekonomik ve kültürel unsurların varlığını görmemizi kolaylaştıracaktır.

a) Fiziki Çevre ve Tarihi Görünüm Açısından Arabistan

Eski çağlardan beri Arap yarımadası ve civarında yaşayan Sami ırkına mensup topluluklara, Arap denilir. İslâmî dönem öncesi yaklaşık altı asır-

lık Arap tarihi, geleneksel olarak, 'bilgisizlik dönemi' ya da 'barbarlık- vahşilik' anlamına gelen "*cahiliye*" kelimesiyle adlandırılır.

Eski Arap yarımadasında birbirinden oldukça farklı sosyo-ekonomik, politik ve kültürel yaşam biçimlerine sahip toplulukların bulunduğu bilinmektedir. Yemenli Himyeriler gibi bazı krallıkların olağanüstü fetihlerine dair tarihi kaynaklarda abartılı malûmatlar görülse de çok eski dönemlerde Yemen, çevresinde saygı duyulan bir medeniyete sahipti. M.Ö. II.yy'da mimarinin ve mühendisliğin baş yapıtı olarak, dünyanın muhteşem harikaları arasında yer alan, iki yüksek dağ arasında inşa ettikleri 'Marib' barajı, onları iyi bir yaşam standardına kavuşturan âdeta bir bereket kaynağıydı. "Talihli Arabistan" diye ünlenen Yemen, sun'î sulamanın yapıldığı bir tarım ülkesiydi¹. Yemen'in, Samîlerin anayurdu veya en azından onların "ilk kuruluş yeri" olduğu sanılmaktadır. Bereketli güneyle ilgili hatıralar, İslam öncesi çağların Arap hikâyelerinde bol bol yer almaktadır². Barajın çökmesinden sonra Gassaniler Suriye'ye, Hazrecliler Yesrib'e ve Benu Huzaa da Mekke'ye göç ettiler ve oralarda birçok yerli nüfusu etkilediler. Roma imparatoru I.Jüstinyen'in direktifleri doğrultusunda ülkeleri, 525 yılında Habeşli Abisinyalılar tarafından fethedilinceye kadar Yemenliler kendi asli topraklarında bağımsız bir hayat sürdürdüler. O tarihten itibaren Yemen yönetimi, Abisinya kraliyetinin yardımcısı konumuna düştü. Ebrehe'nin komutasındaki Abisinyalılar bir adım daha ilerleyerek kutsal kâbe'yi tahrib etmek ve Mekke'yi fethetmek üzere Milâdi 570 yılında Arabistan'a girdiler. Ebrehe'nin bütün ümit ve gayretleri fiyaskoyla sonuçlandı ve ordusu vurgun yiyerek görülmemiş, korkunç bir akıbetle karşılaştı. Bu olaydan çok geçmeden, Yemenliler, Perslilerin yardımıyla ülkelerinin hakimiyetini tekrar ellerine geçirdiler ve 628'de krallarıyla birlikte İslâm'ı benimsediler³.

Arabistan'ın kuzey sınırıyla bitişik; Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı verimli toprağı ve ılımlı iklimiyle dikkati çeken, Mezopotamya ise birçok medeniyete beşiklik yapmıştır. Önemli coğrafi ve stratejik konumu sebebiyle Mezopotamya, İslâmiyet'in doğuşuna kadar birçok kez el değiştirmiş; bölgede, imparatorlukların biri gidip öbürü gelmiştir. İslâmiyet'in geldiği sırada, İran'ın kontrolünü kabul etmiş vasaal bir devlet olarak, Irak ve havalisinde, Hira krallığı bulunuyordu. Akdeniz iklimine sahip Suriye bölgesinde yer alan Lübnan, Filistin ve Ürdün, insan hayatı için ideal şartları haizdi. Bölge, Irak'la karşılaştırıldığında, nispeten küçük olmasına rağmen, As-

¹ Mahmud, Esad, İslâm Tarihi, Tarih-i Dini İslâm, sadeleştiren: A.L.Kazancı ve Osman Kazancı. Marifet Yay., İst., 1984, s.99.

² Watt, W. Montgomery, Hz. Muhammed Mekke'de, çev. M. Rami Ayas ve Azmi Yüksel, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, 1986, s. 9.

³ Sayyid Matlub Husayn, Evolution of Social Institutions in Islam, During First Century of Hijrah, Lahore. 1986. s.2-3.

ya, Afrika ve Avrupa arasında uluslararası bir yol üzerinde bulunduğu için savaçılara doğal bir geçit sağlıyordu. Persler, Grekler, Mısırlılar ve Romalılar ordularıyla birlikte bölgeden tekrar tekrar geçerek burayı yerle bir edip pek çok kez medeniyet kurdular⁴. Bu hareketli ortam, orada yaşayanların daima faal ve canlı kalmasına neden oldu. İki büyük din olan Yahudilik ve Hıristiyanlık'ın bu bölgede zuhur etmesi hareketli ortamın düşünce ve kültür hayatına yansdığıının kanıtıdır.

Batı'da ise geniş, ama oldukça verimsiz sahil şeridinde yer alan Tihama çölü ile merkeze doğru tepelikler halinde yükselen Necd bozkır, kurak iklimi ve engebeli arazisi ile Hicazlıların kıydan uzak iç kesimlerde yaşamasını zorunlu kılmıştır. Hicaz bölgesinde yer alan yerleşim birimleri içinde bilhassa Mekke, yaşam için doğal şartlardan yoksun, barınılması güç bir yerdi.

Bununla birlikte Hz.İbrahim'in, karısı Hacer ile küçük oğlu İsmail'i hiç kimsenin yaşamadığı Mekke'de iskânıyla birlikte çok geçmeden etraftaki insanlar (Cürhümiler) gelerek oraya yerleşmişlerdir. Hz. Hacer ve İsmail'in gelişiyile âdetâ Mekke'nin kaderi değişmiş ve her türlü yaz ve kış yiyeceklerinin (genellikle Taif ve Yesrib'den ithal edilse de) bulunduğu bir yerleşim birimi haline gelmiştir⁵. Mekke, Taif'le veya Hicaz'daki diğer yerleşim bölgeleriyle karşılaştırıldığında nispeten elverişsiz çöl şartlarına sahip olduğundan hırslı müstevlilerin pek dikkatini çekmiyordu. Bunda çevresindeki ürkütücü çöller ile engebeli tepelerin de önemli rolü vardı⁶. İkliminin kurak, arazisinin çöl; yakın ve uzak komşu bölgelerin topraklarının verimli ve cazip görünmesi ekonomik ve kültürel güvenliğin ve istikrarın temini açısından Mekke'ye önemli avantaj sağladı. Böylece uluslararası ticarî ilişkilerini canlı tutabildikleri halde, örf ve âdetlerini, dillerini değiştirmeden muhafaza edebildiler.

b) Mekke'nin İdari Yapısı

Mekkeliler, Hz. Muhammed'den yaklaşık beş nesil önce Hz. İbrahim'in soyundan gelen Kusayy'ın önderliğinde civardaki kabilelerin desteğini de alarak, *Kureys* adı altında birleşmişlerdi. Mekke, Kusay'dan önce, genellikle, şu boylardan oluşmaktaydı⁷:

⁴ Sayyid Matlub Husayn, age, 3-4.

⁵ Konyalı Mehmed Vehbi, Hulâsattü'l-Beyan, fi Tefsiri'l-Kur'an, Üçdal Neşriyat, (1-16) c.7, İst. 1977, s.2712; Hamidullah, Muhammed, İslam Peygamberi, çev. M.Said Mutlu, c.1, İrfan Yayınevi, İst. 1966, s.25; Watt, age, 8-9

⁶ Hodgson, age, 1/93.

⁷ Günaltay, Şemsettin, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, Sadeleştirilenler: M.Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ank. 1997, s.51-62.

- 1.Harisoğulları
- 2.Muhariboğulları
- 3.Âmiroğulları
- 4.Adiyyoğulları
- 5.Sehmoğulları
- 6.Cumahoğulları
- 7.Teymoğulları
- 8.Mahzumogulları
- 9.Zühreoğulları
- 10.Esedoğulları.

Daha sonraları bunlara Abduddar ve Abdumenafoğulları eklenerek sayıları onikiye çıkmıştır. Abdüşşems, Haşimiler, Ümeyyeoğulları gibi oymaklar ise, sonraki soylardan oluşmuştur. Kureyş'in dağılık oymaklarını biraraya getirerek Mekke'de yerleştiren Kusayy'ın oğullarından Abduddar ve Abdumenafoğulları, babalarının ölümü üzerine (M.S.480) Kâbe ve hac hizmetlerini üstlendiler.

Yukarıda bahsedilen sebeplerle kendilerini tehdit eden güçlü bir düşmandan mahrum olmaları, bir bakıma Mekkelilerin, öteden beri, düzenli bir siyasi devlet kurmalarını engellediği söylenebilir. Bununla birlikte tamamen bir başı bozukluk da olmayıp bedevî prensipleriyle örgütlenen bir tür oligarşik yapılanma vardı; kabile meclisleri üstünde bir kral veya başka bir idari kurum yoktu. Herhangi bir bağlayıcılığı olmayan istişare heyeti, bütün kabilelerin soylularından oluşuyordu. İdari ve ticari gelenekler, güç ve itibarlarına göre kabileler arasında taksim edilmişti. Modern anlamda bir seçim olmaksızın görevler, genellikle tevarüs yoluyla ailenin yeni nesillerine geçirdi. Kâbe'nin hemen yanında yer alan *Darunmedve*, idari gelenekleri yürüten Kureyş temsilcilerinin "şuraya" katıldıkları bir tür "senato" veya "parlamento" konağıydı. Bu meclis, icra yetkisi olmadığı için sadece meseleleri görüşürdü. Her oymak nazari olarak bağımsızdı ve istediğini yapabiliyordu. Ne var ki, oy birliği ile alınan kararlar çoğu defa etkili olur ve böylece töre ve yerleşik geleneklerden sapmaların icabına bakmanın yolları aranır⁸. M. Watt, İslâm öncesi Mekke demokrasisi ile Atina demokrasisini karşılaştırırken, Mekke senatosunun kararlarının "en kötüyü daha iyi gayeymiş gibi gösterebilen aldatici güzel konuşmalar üzerine değil de çoğu zaman kişilerin gerçek liyâkatları ve siyasetleri üzerine kurulu" olduğundan, "Mekke meclis'ini, Atina *ekklesia*'sından daha bilgece ve daha sorumlu bir meclis" olarak görür⁹.

⁸ Hamidullah, age, 1/31; Hodgson, M.G.S., İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç Ve Tarih, çev. Komisyon, c.1 (1-3), İz Yayınları, İst. 1995, s. 93; Mahmud Es'ad, age, 114; Watt, age, 15.

⁹ Watt, age, 16.

Dış düşman tehlikesini pek hissetmeyen Kureyş, kendi boyları arasında ise bazan kavgalara varacak ölçüde rekabet yaşamaktaydı. Babaları *Kusay*'ın ölümü üzerine (M.480) kâbe ve hac hizmetlerini *Abduddar* ve *Abdumenaf* üstlendi. Zamanla servet ve nüfuz bakımından kardeşine üstünlük sağlayan Abdumenaf, dünyevi otoriteye ait iş ve yetkileri kardeşi *Abduddar*'dan alarak ona sadece dini otoriteyi bıraktı. İki kardeş hayatta iken bu paylaşımına razı oldular. Fakat vefatlarından sonra çocukları arasında korkunç bir rekabet ve üstünlük yarışı başladı. *Abdumenaf*'ın, *Abduşşems*, *Haşim*, *Muttalib* ve *Nevfel* adlı oğulları servet ve nüfuz bakımından *Abduddaroğullarından* üstün olduklarından, dünyevi otorite gibi dini görevleri de ellerine almak istediler. *Abduddaroğulları* buna razı olmadıkları için aralarında şiddetli bir düşmanlık ortaya çıktı. Oniki boydan oluşan Kureyş, bu yüzden düşman iki gruba ayrıldı. *Abdumenaf*oğullarına taraftar olanlar (*Esed*, *Zühre*, *Teym* ve *Harisoğulları*) tarihte "*Mutayyebûn* (*güzel kokulu-lar*)", *Abduddaroğullarına* destek verenler (*Mahzum*, *Sehm* ve *Cumah* ve 'Adioğulları') ise "*Ahlaḫ* (*yeminliler*)"¹⁰ isimleri ile bilinmektedir. Kutuplaşmanın sıkı sıkıya aile şecerelerini izlemediğini görmek ilgi çekicidir. *Kusay*'ın ailesiyle birlikte diğer aileler de bölünmüştür¹¹. Bu, kana dayalı kabileciliğin gevşemeye başlamasının ve maddî çıkarlar üzerine kurulan bir birlik düşüncesinin ilk belirtisidir. Kavga neredeyse savaşa dönüşeceği sırada uzlaşmaya varıldı. Ancak, iki grup arasındaki rekabet devam ettiği için uzlaşma sürekli olmadı; sorunlar geçici olarak dondurulmuştu. Nitekim daha sonraki yıllarda, Hz. Muhammed'in Peygamberlik görevini bu rekabet hissiyle reddedenler oldu.

Abdumenaf'ın ölümünden sonra oğlu *Abduşşems*, uhdesine aldığı *Sikaye* (Hacılara su dağıtma) ve *Rifade* (Hac mevsiminde yoksullara yiyecek sağlama) görevlerini işlerinin çokluğu sebebiyle kendisinden daha zengin olan kardeşi *Haşim*'e bıraktı. Sonraki zamanlarda benzeri bir rekabet *Haşim* ile *Abduşşems*'in oğlu (yeğen) *Ümeyye* arasında yaşanmıştır. *Haşim*, oldukça başarılıydı; bölge ülkeleriyle kervanların emniyeti konusunda sözleşmeler yaparak, yazın Suriye ve Filistin'e, kışın da Yemen'e olmak üzere iki büyük ticaret kervanı çıkarmaya başladı. Böylece Kureyşlilerin servet ve refahı arttı. Araplar *Kusay*'dan itibaren, Kâbe'nin koruyucusu ve hizmetkârı olan *Kureyş*'e derin saygı duymaya başlamışlardı. Bu sayede Kureyş kervanları

¹⁰ İki gruba verilen bu isimler ittifaklarını kutsamak için yapılan tören ile ilgilidir. *Abdumenaf* kadınları, müttefiklerinin kendi lehlerine olan ittifaklarını kutsamak için misk ile dolu bir kap getirerek Kâbe'nin kenarına koymuş, müttefik oymaklara mensup kişiler teker teker ellerini bu kaba daldırarak ve Hacer-i Esved'e dokunarak davalarından dönmeyeceklerine yemin ettiklerinden kendilerine "*Mutayyebûn*" ismi verilmiştir. *Abduddaroğullarının* haklarını savunmaya söz verip yemin eden müttefikleri de içi kan dolu bir çanakla aynı töreni yapıp. yeminlerinden dönmeyeceklerine söz verdiklerinden bunlara da "ahlaḫ" denmiştir. Bkz., Günaltay, age, 59.

¹¹ Watt, age, 12.

uzun ticaret yollarını hiçbir saldırıya uğramadan geçebiliyordu¹². Bu arada yeğeni Ümeyye de ticaret yoluyla büyük bir servet elde edip meşhur olunca, Kâbe hizmetleri konusunda amcası Haşim ile anlaşmazlığa düşerek huzursuzluk çıkardı. Araya giren hakemlerin Haşim'in lehine karar vermesiyle konu tekrar kapandı.

Anlaşıldığı üzere, Mekke'de en güçlü olanlar, çeşitli sebeplerle, sürekli değişiyordu. 570'lerde Kâbe'yi tahrip etmeye gelen Ebrehe komutasındaki Fil ordusu'nun karşısına çıkan Kureyşliler'in başında, Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalib'in sözcü olarak bulunuşu, o sıralarda Mekke yönetiminde Muttaliboğullarının etkili olduğunu göstermektedir. Daha sonraki yıllarda en güçlü iki boy olarak Abdüşşems ile Mahzumoğullarının adı geçmektedir. Utbe ve kardeşi Şeybe, Abdüşşems'in bir bölümünden sorumluydular. Benü Umeyye'nin başına, Utbe'nin kızı Hind'le evlenen Ebu Süfyan geçmişti¹³. Hz. Muhammed'in gençlik yıllarında, Ubu Süfyan, oymağının itibarına paralel olarak Mekke'nin siyasetini elinde tutuyordu. Şahsi nüfuz ve gayretiyle Haşimoğullarının mevkisini yükselten Abdulmuttalib'den sonra oymağın nüfuzu oldukça azalmıştı. Çünkü, oğullarından Ebu Talib zengin değildi. Abbas zengin olmasına rağmen sürekli Mekke'de kalmıyordu. Ebu Leheb ise ahlâksız bir kimse olarak ünlenmişti.

c)Toplumsal Kategori ve Sınıflar

Arab toplumu, genel olarak, *bedevi* (göçebe) ve *hadari* (yerli-şehirli) olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Hadariler, çoğunlukla, şehirlerde yaşayan yerleşik sınıfın; bedeviler ise bâdiyede, kırsal kesimde yaşayan ve göçebe olan sınıfın adıdır. Bununla birlikte şehirlerde yaşayan bedeviler de bulunur. Bu genel ayrışımın dışında toplum, sosyal yaşamları bakımından *hürler*, *köleler*, *mevalî* ve *dinî gruplar* olmak üzere muhtelif sınıflara ayrılmaktaydılar. Söz konusu toplumsal sınıflardan önce iki büyük toplum türü olan bedevilik ve hadariliği gözden geçirmek istiyoruz.

¹² Zengin bir tüccar olan Haşim, ticaret amacıyla her yıl Suriye'ye gidiyordu.En son yolculuğunda Medine'de Hazreçli Neccaroğullarından Selma isimli bir kız ile evlendi. Ancak, balayı haftasından sonra Haşim, Filistin'e doğru giderken Gazze'de öldü. Yesrib'de kalan eşinden Şeybe adındaki çocuğu dünyaya geldi. Şeybe yedi-sekiz yaşlarında iken amcası Muttalib onu Yesrib'den Mekke'ye getirdi. Şeybe'yi terkisinde görüp de 'kim bu çocuk?' diye soran Mekkeliler'e Muttalib, alaylı bir şekilde 'kölem' diye cevap verdiğinden bundan sonra çocuğun adı Abdulmuttalib olarak kaldı. Hz. Muhammed'in büyük babası olan Abdulmuttalib, amcasının vefatı üzerine oymağının başına geçti.Bkz., Günaltay, age, 60-62; Hamidullah, Muhammed, "Hz. Peygamber (s.a.v.) Zamanında Medine'nin Sosyal Yapısı", çev. İ.Süreyya Sırma, İlim ve Sanat Dergisi, S.5, İst. 1986, s.68.

¹³ Lings, Martin, Hz. Muhammed'in Hayatı, çev. Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İst. 1984, s.97; Şibli, Mevlâna, Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi), çev. Ö.Rıza Doğrul, c.1, İst. 1973, s. 161; Watt, age. 39.

c- 1. Bedevilik-Hadarilik

İslâm öncesi Mekke toplum tipinin bedevi ya da hadari oluşunun tespiti, İslâm'ın neşet ettiği sosyal sınıfın belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Bazı kaynaklarda Mekke toplumunun bedevi niteliği yönünde yapılan genellemeler görülsede bu, bir çırpıda içinden çıkılamayacak ölçüde girift ve derinlemesine araştırılması gereken bir meseledir.

Etrafı geniş çöllerle çevrili, yıllardır hiç yağmur yüzü görmemiş, ormanı, ırmağı ve herhangi bir tarım alanı bulunmayan verimsiz Mekke'nin, hem gelişmiş bir kültürün diğer belirtilerini de gösteren büyük bir şehir olmaması sebebiyle, hem de "bedevilerin dışındaki insanlara hayat umudu" taşımadığı gerekçesiyle o dönemde bedevi bir yaşam türünün egemen olduğunu iddia edenler vardır¹⁴. Gerçekten de küçük bir yerleşim birimi olarak Mekke'nin tekdüze, durgun ve değişmeyen ürkütücü iklim ve arazi şartları, vahşi coğrafyanın tesirlerini üzerinde taşıdığı toplumsal bir hayatı akla getirmektedir. Bu sorunu, İbn Haldun ile birlikte bazı sosyologlar'ın "kent-kır" tahlillerinden yararlanmak suretiyle bir çözüme kavuşturabiliriz.

Sosyolog Louis Wirth'e göre, kentliliği, sadece şehrin fiziksel varlığı ile tanımlamaya çalıştığımız sürece yeterli bir kentlilik kavramına ulaşmaya muktedir olamayız. Çünkü bir *yaşam biçimi* olarak kentliliğe, bir-biriyle ilişkili üç perspektiften bakılabilir: a) Farklı dağılımları içeren demografik-fiziksel yapı olarak; b) Farklı kurumlara sahip toplumsal örgütlenme sistemi olarak; c) Sosyal davranışlar, fikirler ve kişilikler kümesi olarak.

Birinci yaklaşımda kentsel nüfus birçok bakımdan farklılaşma gösterir. Hayatın olgunluk döneminde daha fazla sayıda kişiler vardır; daha fazla ülke dışında doğmuş çocuk, daha fazla kadın, daha fazla zenci (modern öncesi toplumlar için daha fazla köle), daha az sayıda doğum vakası ve daha yüksek bir ölüm oranı vardır. Toplumsal bir düzen olarak kentliliğin özelliği, birincil ilişkilerin yerini ikincil ilişkilerin almasıdır. Bununla bağlantılı olarak, akrabalık bağları zayıflar, mahallenin (komşuluğun) önemi azalır¹⁵. Hayatın daha güvenli ve hayat koşullarının daha lüks olduğu durumlarda, sosyal dayanışma (asabiyet) bozulmaya yüz tutar. Fakat, yoğun işbölümünün gerçekleştiği toplumda, birey, tek başına etkisiz olduğundan ve etkinlik yalnızca gruplarda başarılı olduğundan, gönüllü kuruluşların sayısında artış görülür. Ve nihayet kentsel kişilik, aşırı bireyselliğin kaçınılmaz sonucu olan "anomi" ile tanışır; yozlaşma ve düzensizliğe paralel olarak kişilik çözümleri başlar; çeşitli suç, zihinsel hastalık ve intihar oranlarında artış belirir.

¹⁴ Bkz., Sayyid Matlub Husayn, age, 7.

¹⁵ Weber, Max, Şehir, Modern Kentin Oluşumu, Editör: Martindale Don ve Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, Bakış, İst.2000 (Martindale Don'un "Önsöz" yazısı), s.40-42.

Oysa hayatın daha riskli ve geçinme kaynaklarının yetersiz olduğu kırsal kesimde, bireyi kuşatıcı cemaatci temayüllerle birlikte sosyal dayanışma arttığı için, anomik durumlar pek görülmez.

Wirth'in kriterlerine göre, Mekke'nin şehirliliği tartışılmaz gibidir. Sadece demografik yapısı bile bunun için yeterli görünmektedir. Hz. Muhammed'in Peygamber olarak gönderildiği sırada nüfusunun tahminen 20-25 bin civarında olması, bunun için, önemli bir göstergedir¹⁶. 6. asırda bu kadar bir nüfus yoğunluğu, ciddiye alınması gereken bir durumdur. Farklı ırk ve inançlara mensup insanlarla köle ve cariyelerden müteşekkil heterojen bir toplum olması; son yıllarda kabile ve akrabalık bağlarının aşınmaya başlaması; başka şehir ve ülkelere yapılan ticari amaçlı yolculuklarda exogam evliliklerin gerçekleştirilmesi (babası Şeybe Medine'de evlendiği için Abdulmuttalib orada dünyaya gelmişti) gibi bireysellik belirtisi tutum ve tavırlar da Wirth'in ölçüleriyle uyumaktadır.

Weber açısından soruna baktığımızda, bir yerleşim biriminin, tam bir şehir topluluğu olabilmesi için, başta, ticari ilişkilerin görece üstünlüğünü; bunun yanı sıra da aşağıdaki özellikleri sergilemesi gerekmektedir¹⁷: 1. Kale, 2. Pazar, 3. Kendine ait bir mahkemesi veya hiç değilse kısmen özerk bir hukuk, 4. İlgili bir öbek şekli, 5. En azından kısmi özerklik ve seçime dayalı kendi kendine yönetim.

Weber, "kentsel topluluk birliğinin doğuşu öncesindeki dönemin tipik örneği olarak alınabilir" diyerek ihtirazi kayıt (rezerv) koyduğu Mekke'nin Hz. Muhammed zamanındaki şehirli niteliğini zorlanarak kabullenmiş görünür. O, kentsel gelişmenin gerçek örneklerine rastlanılan Akdeniz kıyılarında ve Fırat havzasındaki şehirler gibi "aristokratik" bir yönetime sahip olan Mekke'lilerin şehirdeki ekonomik fırsatlardan yararlandığını belirterek şunları ilâve eder: Şehirli aileler, toprak ve köleciliğe yatırımdan elde edilen servetle güçlü bir konuma sahiptiler. Resmî ve hukuki bir müeyyidesi olmamakla beraber "prensler ve memurları", aristokrasinin gücünü hesaba katmak zorundaydılar. Yine de Mekke'de, yalnızca, soylu Kureyş ailelerinin askeri ve siyasi açıdan önemli olduğunu; loncalar yönetiminin ancak 9. yüzyılda ortaya çıktığını ve şehirli ailelerin, esirler topluluğu sayesinde sağladıkları kâr paylarıyla güçlerini koruduklarını hatırlatarak Mekke'nin tam bir şehirli karakteri sergilemediğine dair olumsuz tavrını açığa çıkarır¹⁸. Ancak, onun yukarıda zikrettiğimiz şehir kriterleri açısından Mekke'ye baktığımızda, ticari hayatı, güvenli stratejik konumu, geleneksel bir idare ve yönetim

¹⁶ Chelhod, Joseph, "Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm", (Er, İzzet, Din Sosyolojisi, Akçağ, 1998, Ank., içinde), s.131

¹⁷ Weber, age, 59.

¹⁸ Weber, age, 97-100.

şekli bakımından Mekke'nin, kendi döneminin küçük bir şehri olduğu söylenebilir.

Mekke'nin içerisinde meydana gelen toplumsal olayların niteliğine bakarak da bir yargıya varabiliriz: Her şeyden önce Mekke, büyük bir Din'in ve yüksek düzeyde bir deha olduğunu hemen hemen tüm dünyanın kabul ettiği büyük bir Peygamber'in doğduğu ve doktrinlerinin insanlığın evrensel aklına arzedildiği bir yerdir*. Yeni bir kutsal kitabın Peygamber aracılığıyla insanlara öğretilmesi, orada, entellektüel bir faaliyetin varlığını akla getirmektedir. Kır ve köy hayatının kendine göre önemli avantajları olmakla birlikte entellektüel aktiviteler için uygun olmadığı Kur'an ve hadisin muhtevasında açıkça görülmektedir. Bu iki kaynağın, nezaketten yoksun kaba bedevi davranış biçimine ve akli tefekkürü geliştirmeye müsait olmayan hantal yapısına olumsuz değer atfettiği söylenebilir. Kur'an'da bedevilerin dinî düşünceyi kolaylıkla kabullenemeyecekleri şöyle vurgulanır: "*Bedeviler hakkında tanımaktan kaçınmada ve ikiyüzlü davranışlarında (yerleşik insanlardan) daha ısrarlılardır; ve Allah'ın elçisine indirdiği öğretinin sınırlarını görmezden gelmek, (başkalarına göre) onlardan daha çok beklenen bir haldir.*"¹⁹. Ama "*Bedeviler arasında da "Allah'a ve ahiret gününe inanan, infak ettiklerini, kendilerini Allah'a yaklaştıran ve Elçi'nin dualarında anılmalarını sağlayan vasileler olarak görenler de vardır"*"²⁰ kuşkusuz. Ne var ki sertlik, kabalık, akli melekeye yeterince başvurmama bedeviliğinin hakim özelliğidir.

İlk âyetten de anlaşıldığı üzere, göçebe hayat tarzına ve bu hayatın yoğurduğu sert, esneklikten yoksun bir mizaca sahip olan bedeviler, gün-birlik kabilevi ilgi ve maslahatlarıyla doğrudan bağlantılı görünmeyen ahlâki emir ve müeyyidelere ayak uydurmayı yerleşik insanlara göre daha zor başatabilmektedirler. Bu zorluk, onların yüksek kültürlerin doğduğu, geliştiği merkezlere olan fiziki mesafelerinin uzaklığıyla daha da artmakta ve buna bağlı olarak da bedeviler dini öğretilere karşı nispeten daha kapalı, daha kavrayışsız kalmaktadır. Rasulullah (s.a.v); "*Köylerde/mezralarda (kefûr) kalmayın. Çünkü oralarda iskan etmek, kabirde iskan etmek gibidir*" demek suretiyle yerleşik hayat tarzının göçebe hayat tarzına olan üstünlüğünü vur-

---

* İbn Haldun, köylülerin, dini düşünceden ziyade büyüye eğilimli olduğunu söyleyen Weber'in aksine, fitraten bozulmamış olmaları nedeniyle bedevilerin hayra daha yakın olduklarını; hadarilerin ise, çeşit çeşit haz ve zevklerle, refahın getirdiği âdet ve itiyatlarla, dünyaya ve maddi menfaatlarına yönelerek, dünyevi şehvetleri ve arzuları üzerinde ısrarla durduklarından birçok luy ve kötülükle nefslerinin kirlendiğini belirtir. Ancak, İbn Haldun'un tahlili, dinin ilk doğduğu dönemlere ait olmayıp, daha sonraki dönemlerde yaşanmasıyla ilgilidir. Kuşkusuz, dinlerin ilk önce şehirlerde doğduğu ve oralarda yaşanmaya başladığı konusunda onun herhangi bir itirazı yoktur. Bk., İbn Haldun, Mukadime, çev. Süleyman Uludağ, Dergah, c.1, İst. 1991, s.420 vd.

¹⁹ Tevbe, 9/97.

²⁰ Tevbe, 9/99.

gulamıştır²¹. Modern sosyoloji de zihnî faaliyetlerin kentli bireyin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu ve kent ortamının “zekâ için münbit bir toprak” olduğunu belirtir²². Şüphesiz, bütünüyle entellektüel bir aktivite olarak değerlendirilmesi mümkün olan dinî düşünce, ancak kentlerde uygun ortam bulabilir. Zira soyut düşüncenin beslenip gelişebildiği yer, çoğunlukla kent hayatıdır. Weber’e göre de köylüler, din yerine, genellikle, büyüsel güçlere inanma eğilimindedirler. Mutasavvıf Mevlâna ise şehirlileri daha zeki insanlar olarak nitelendirerek “köy hayatının insan aklı için bir mezar olduğunu” söyler. Mevlâna’nın köy hayatına ait olumsuz düşüncesi, büyük ölçüde, bu konuyla ilgili hadislerden etkilenmiştir. Mesnevî’de geçen aşağıdaki mısralar bunu akla getirmektedir:

“Köye gitme. Köy adamı ahmak bir hale sokar. Akli nursuz, fersiz bir hale getirir.

Ey seçilmiş temiz adam, Peygamber’in sözünü dinle. Köyde yurt tutmak, aklın mezarıdır.

Köyde sabah, akşam bir gün kalan kişiden tam bir ay onun ahmaklığı gitmez.

Köyde bir ay kalan kişi, nice zaman bilgisiz ve kör kalır”²³.

Tabii ki, Mekke’de bedevi nitelikli davranış biçimleri de görülebilmekteydi. Hadarileşmiş bir toplumun, uzun yıllar geçse de coğrafi ve kültürel şartlar itibarıyla bedevi özellikler gösterebileceğini kabul etmek durumundayız. Çünkü, İbn Haldun’a göre, hadari hayatın kökü, kaynağı ve çekirdeği bedevi hayattır. Yeryüzünde ilk olarak bedevi hayat vardı. Hadari hayat, bedevi hayatın aşamalı gelişiminden meydana gelmiştir. Fakat bedevi hayat, hadariye dönüşümünden sonra bütünüyle ortadan kalkmaz. Aksine varlığını muhafaza ederek hadari hayatla yanyana yaşar ve bu suretle iki farklı sosyal hayat tarzı bir diğerini besler. Öyleyse, Mekke’de –kurumsallaşmış devlet geleneğinin bulunmaması türünden- bedevilik kalıntılarının görülmesi, o zamanki sosyo-kültürel ve politik şartların sonucu olağan bir durumdur. Üstelik, İbn Haldun’a göre, şehirlerde bir hükümdarın bulunuşu, hadari bir yaşamın zorunlu sonucu değildir²⁴. Bir diğer ifadeyle herhangi bir

²¹ El-Aclunî, İsmail b. Muhammed el-Cerrahi, Keşfu’l-Hafa (1-2), Dar-ı İhyaü’t-Türas, c.1, Beyrut, 1351, (Edebü’l-Müfred)’den naklen, s.262.; Bu konuyla ilgili bir diğer hadis te şudur: “Badiyede yaşayan kimse mizaç olarak kabalaşır”. Bkz., Tirmizi, Fiten, 59; Ebu Davut, Edahî, 24; Neseî, Sayd, 24.

²² Bauman, Zygmunt, Sosyolojik Düşünmek, Ayrıntı, 1998, s. 82.

²³ Mevlâna, Celaleddin Rumi, Mesnevi, çev. Veled İzbudak, (1-6), c.3, MEBY, İst. 1990, s.41; Mevlâna buna mukabil; “Toy vermek, yoksul doyurmak da köylülere verilmiştir. Tanrı, garibe ziyafet çekmeyi köylülere vermiştir” diyerek geleneksel değerler sistemini en güzel bir şekilde sürdüren köylülerin cömertliğine dikkat çekmiştir. Bkz., Mevlâna, age, 6/190.

²⁴ İbn Haldun, Mukaddime, çev. Süleyman Uludağ, (1-2), c.1, Dergah Yayınları, İst. 1988, s.131, 419, 475, 509.

hükümdar olmaksızın da hadari yaşam söz konusu olabilir. Mekke'deki kabilevi *demokrasi* anlayışı ve senato üyelerinin şura merkezi olarak kullandıkları Darunne'de bunun göstergesidir.

Orada bedevilere ait bir kısım tutum ve davranışların halâ varlığını sürdürdüğü bilinen bir konu olmakla birlikte yaşanan hayatın, bâdiyedeki göçebelere göre bütünüyle şehirli nitelik sergilediğini söyleyebiliriz. Şüphesiz, Mekke'nin kenar mahallelerinde sırf bedevi yaşam tarzına sahip Arapların bulunması da doğaldır. Çünkü, badiyelerde geçici olarak ikamet eden şehirli olabileceği gibi, şehirlerin banliyölerinde yaşayan bedeviler de bulunabilir. İbn Haldun'un ilkel yaşamlarını anlattığı Mudar kabilesinin tam bir bedevi topluluk olduğu görülmektedir. Yemenliler'in hâkim olduğu bereketli topraklara bir türlü uzanamayan Mudarlılar akrep ve pislik böceği yiyen bedevi bir toplumdur. Onlar deve tüylerinin kanla karıştırılıp pişirilmesinden yapılan ve adına "ilhiz" denilen yemeği yedikleri için övünürlerdi. Genel olarak Araplar, az bulunması sebebiyle tavuk yemeyi bilmezlerdi. Elek kullanmadıkları için buğday ve arpa ununu kepeği ve kabuğu ile birlikte yerlerdi²⁵.

Ancak mudar sonrası şehirli Mekkelilerin, yerleşim biçimi açısından olduğu kadar edeb ve görgü kuralları bakımından da diğerlerinden farklı olduğu söylenebilir. Onlar, "mağaralarda, ormanlarda, sahrada ve çadırdaki yurtlarda obalarda, köylerde ve daha küçük yerleşim merkezlerinde" oturuyorlardı. Bu yüzden de bizzat kendileri, Kureyşli-bedevi ayırımını yapmaktaydılar. 'Mekke'li' ya da 'Kureyş'li' ile 'bedevi' ayırımının İslami dönemde de devam ettiği hem Kur'an hem de hadis metinlerinde belirgindir. Genellikle kaba, sert, uygun olmayan davranış biçimlerine sahip olan bâdiyede yaşayanlara "bedevi" veya "a'rabi" denilmiştir. Varlıklı Kureyşliler yüzlerce köle ve cariyesiyle birlikte, büyük ölçüde *hedonist* denebilecek bir şehirli ahlâkına sahiptiler. Oysa bedeviler, lüks tüketim maddelerini (*kemaliyyat*) kullanmak şöyle dursun, normal ihtiyaç maddelerine (*haciiyyat*) bile ulaşmaksızın temel ihtiyaç maddeleriyle (*daruriyyat*) yetinen ilkel bir yaşam sürmekteydiler. Ancak temel ihtiyaç maddeleriyle varlıklarını sürdürebilen ve kanlı savaşlar da dahil her türlü işini kendi imkânlarıyla gören bedevilerin aksine Kureyşliler, kendileri bizzat katılsalar bile, savaşlarda siyah köleleri ve öteki Arap kabilelerinden Mekke'ye müttefik olarak çektikleri, -bir bakıma, paralı askerlerden oluşan²⁶ - kimseleri de kullanmaktaydılar.

Ayrıca İslâm öncesi Mekke toplumunun, çok gelişmiş değilse bile vasat bir şehir hayatının olumlu ya da olumsuz kabul edilebilecek fenomen-

²⁵ İbn Haldun Mukaddime, 1/569-570.

²⁶ Watt, age, 17-18.

lerini de içerisinde barındırdığı ifade edilebilir. Sözgelimi Mekke’de, son dönemlerde başgösteren aşırı servet düşkünlüğü; kabile bağlarının ve mü-rüvvetin kaybolmaya başlamasıyla başgösteren bireysellik, kozmopolit bir kültürün tipik özelliği sayılan fuhuş sektörü vb. türden yaşam biçimleri, şe-hirlileşmenin getirdiği sosyal sorunlardandır. Kur’an’ın, yetim çocukların hakkına ihtimam gösterilmesine yönelik ısrarlı tavsiyeleri, bazı Kureyş müş-riklerindeki mal ve servet düşkünlüğünün, kendi yakınlarının bile haklarına tecavüz edildiğinin bir göstergesidir. Oysa bunlar, aynı kandan geldiğine inanan bedeviler için çok çirkin sayılan işlerdi.

Öte yandan, sadece kendi kabile üyelerinin değil, toplumsal kaygı anlayışının bir ifadesi olarak ‘ötekiler’in de temel hak ve hürriyetlerini ko-rumaya yönelik, modern anlamda sivil toplum örgütü sayılabilecek bir yapı-lanmanın (hıful-fudul) görüldüğü; toplumsal işbölümünün gerçekleştirildiği; okuma-yazma oranının çok düşüklüğüne karşın hitabet, kıssa ve şiir dinletisi türünden entellektüel faaliyetlerin yürütüldüğü, Muhammed Hamidullah’ın ifadesiyle, “yaklaşık ikibin yıllık”²⁷ geçmişi olan ve tüccarların ikamet ettiği bir şehirdir Mekke... Hz. Muhammed’in de 20 yaşında genç bir delikanlı iken aktif bir üyesi olarak katıldığı *hıful-fudul* (erdemliler andı) denilen sivil örgüt üyelerinin, kim olursa olsun; “denizlerde bir tüyü ıslatacak kadar su bulundukça, zalimlere karşı mazlumların yanında bulunma ve onlara destek olma” ya dair yeminleri²⁸ şehirli bir kültürün göstergesi olarak algılanabilir. Ne var ki, böyle bir sözleşmenin, bedeviliğin temel zihniyetini yansıtan şu Arap şiirindeki; “İster zalim olsun ister mazlum, kandaşın ve soydaşın olan kişinin yardımına ve savunmasına koş”²⁹ anlayışıyla bağdaşması imkânsız görünse de aynı kandan gelen insanları koruyup kollamaya yönelik asabiye duygusunun Kureyşlilerde varlığını halâ sürdürdüğü bir gerçektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, sosyal realitelerin karmaşık yapıya sa-hip olmaları, genel ve değişmez nitelikteki tanımlamalara ulaşmayı çoğu defa güçleştirmektedir. Bu nedenle birer sosyal realite unsurları olarak bede-vilik ve hadarilik çoğu defa izafi kavramlardır. Kureyşliler, bâdiyedeki gö-çebelere göre şehirli kimselerdi, ama o dönemin Yemen’i, Mısır’ı, Bizans’ı, İran’ı ölçüsünde hiçbir zaman hadari de değillerdi. Halifeler ve sonraki dö-nemlerde, Medine’de iken Kureyşî nispetiyle ünvanlı bir Müslüman, Kûfe ve Basra gibi daha büyük merkezlere gittiğinde artık bu ünvanını kullanmazdı³⁰. İslami dönemde bile Mekke, adı geçen bölgelerin teknik uygarlık düzeyine

²⁷ Hamidullah, age, 1/27; Mekke’nin şehirli özelliği için bkz., Günay, Ünver, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İst. 2000, s.469.

²⁸ İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d, et-Tabakatü’l-Kübra, (1-8), c.1, Beyrut, 1968, s.128.

²⁹ el-Meydani, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ahmed, Mecmual’l-Emsal, neşreden, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, c.111, (1-4), Mısır, 1978, s.373.

³⁰ Bu konuyla ilgili görüşlerinden yararlandığım Prof.Dr.Süleyman Uludağ’a teşekkür borçluyum.

ulaşmadı; sade görünümlü Kâbe'nin dışında, Mısır'ın heykel, pramit ve sfenksleri, Bizans'ın görkemli kilise ve antik tiyatroları, İstanbul'un camii, su kemerleri, çeşmeleri vb. mimari şaheserlere hiçbir zaman sahip olmadı. Bedevilik kavramını izafi olarak kullanan İbn Haldun'a göre³¹ bunun sebebi, Arapların hadari umrandan ve bunun gerektirdiği şeylerden uzak kalmalarıdır. Oysa, Arap olmayan (Çinli, Hindli, İranlı gibi) doğuluların ve Hıristiyan Avrupalıların, hadari umran ruhlarına işlediğinden ve bedevilik ile bedevi umrandan son derece uzak kaldıkları için mimari eserler ve sanat konusunda çok başarılı olmuşlardır.

Yine de herhangi bir toplumsal yapının farklı unsurlarını belirlemenin ya da bunları birbirinden bağımsız tanımlamanın çok güç olduğunu unutmamak gerekir. Zaten halihazırda tartıştığımız konunun rengi de halâ tam olarak netleşmiş değil. Grilikten kurtulup, bütünüyle, ak ya da kara hale gelmesi de çok zor. Zira, Kureyş toplumu şehirli birçok nitelik göstermekle birlikte, biraz önce de söylediğimiz gibi zaman zaman bedevilik belirtileri gösterebilmektedir. Kuşkusuz bunu, sosyal bilimcilerin çok sık başvurduğu 'sosyal bilimlerde hiçbir zaman kesinlik yoktur' şeklindeki klasik yaklaşımla izah edebiliriz. Ancak, "Artık ak-kara görünümünde olan geleneksel modern ayırımı ortadan kalkıyor. Geleceğin sosyolojisi, klasik sosyolojinin ikili sınıflamalarına karşı çıkıyor. Saflığın yerini melezlik kavramı alıyor" diyen çağdaş sosyolojinin³² bakış açısı bize daha güvenli bir yaklaşım sunmaktadır.

Bununla birlikte, biraz önce sözünü ettiğimiz "melez" kavramının sosyolojik anlamı, toplumun şehirli niteliğiyle yakından ilgilidir. Kökeni Arapça 'meles' olan 'melez' (İng. hybrid), sözlükte şu anlamlara gelmektedir: "1. Değişik türden hayvan veya bitkiden üremiş (hayvan veya bitki), kırma, azma, metis, katışık. 2. Değişik ırkta ana-babadan doğmuş olan (kimse)". 'Melezleme' ise, yeni bir tür için "iki ayrı türü çiftleştirip birleştirmek" Melezleşmenin bir anlamı da "yabancılaşmak"³³tır. Melezleşme, iki kültürden baskın olanın diğerini erittiği bir "asimilasyon" değil elbette. Kavram, tek tipleşmeyi akla getiren asimilasyondan farklı olarak heterojen bir yapıyı canlandırmaktadır. Farklı unsurların bir araya gelerek yaşamaları, mütecanis kırsal kesimin sahip olmadığı bir yaşam biçimidir. Heterojenliğe bağlı olarak insanların yabancılaşma ve anomi eğilimi taşımaları bütünüyle bir şehirleşme belirtisidir.

³¹ "Bunun için Arapların (ana) vatanlarının ve İslâm döneminde istilâ ettikleri yerlerin umumi olarak sanatlar bakımından geri olduklarını görmekteyiz. Hatta sanatlar (ve sanat ürünleri) buraya diğer mntıkalardan ithal edilmektedir. Şimdi bir Arap olmayan Çin, Hind, Türk ve Hıristiyan milletlerin topraklarına bakınız; onlar arasında nekadar çok sanat bulunmakta ve başka milletler bunları ne kadar çok onlardan ithal etmekte". Bkz., İbn Haldun, Mukaddime, 2/946.

³² Gökçe, Birsen, Açılış Konuşması, III. Ulusal Sosyoloji Kongresi, 2-4 Kasım 2000, Eskişehir.

³³ Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, (1-2), c.2, Milliyet, İst.1992, s.1003.

İbn Haldun nokta-i nazarından da hadarileşme, başlangıcı bedevilik olan bir süreçtir. Bu süreç içerisinde, başlangıçtan beri bünyesinde ve birarada yan yana bulundurduğu karakterleri, az ya da çok, tebarüz ettirmesi olağandır. Nitekim, yukarıda bedevilik karakterine örnek olarak verdiğimiz, “ister zalim, ister mazlum olsun, kandaş ve soydaş olanın herhalükârda yardımına koşma”yı zorunlu kılan asabiye anlayışının, Hz. Peygamber’den yaklaşık beş nesil öncesinde “mutayyabun” ve “ahlaf” hadisesiyle ortadan kalkmadığı bir gerçektir. Bu nedenle, Mekke’de genel bir hadarileşme içerisinde bazı bedevilik bilinç ve alışkanlıklarının devam ettiğini de kabul etmek durumundayız. Son tahlilde Mekkeliler’in bedeviliği kabul edilse bile bu, Mekke’nin şehir olma özelliğini ortadan kaldırmaz. Zira, yukarıda anlatıldığı üzere, toplumlar şehirlerde yaşadıkları halde bedevi alışkanlık ve kültürlerini sürdürebilirler. İbn Haldun’un Mekke’deki bedevi anlayışa vurgu yapması, onun şehirli niteliğini değiştirmez. O, “bedeviliği”, tıpkı Tönnies’in “cemaati” (community) gibi canlı bir sosyal dayanışma ruhuna sahip toplum biçimi olarak görür ve ondan övgüyle bahseder. Yaşanılan hayat şartlarını müştereken paylaşan tüm “cemaat” tipi toplumlar gibi bedevilik, sadece kırsal toplumlara ait bir yaşam türü olmayıp şehirlerde de varlığını sürdürebilir.

c-2. Toplumsal Sınıflar

Mekke toplumunun şehirli niteliği, farklı toplumsal sınıflara sahip oluşuyla daha da belirginleşir. Koyu cemaatvari bir toplumun bütün tipik özelliklerini sergileyen homojen yapılu göçebe bedevilerin aksine hadarileşmiş Mekke toplumu, sosyal yaşam itibarıyla hür, esir ve mevlâ olmak üzere üç sınıftan müteşekkil katı bir tabakalaşma sistemine sahipti.

c-2a. Hürler

Hürler, genellikle aynı haklara sahip erkek ve kadınların oluşturduğu çoğunluk sınıfıdır. Toplumun ve kurumlarının asıl kurucusu olan hürler, kendi aralarında ekonomik durum ve itibarlarına göre, doğal olarak, muhtelif tabakalara ayrılmaktadır. Hicaz kabilevi toplumunun zirvesinde, Mekke’li *aristokratik* Kureyş kabilesi bulunuyordu³⁴. Kureyş’in sınırsız güç ve itibar kaynağına sahip muhtelif boy veya oymakları, imtiyazlı yüksek sınıfı oluşturuyordu.

Hür sınıfın, güvenilir ve şerefli bir kabile olarak saygınlık kazanmasında elde ettikleri ekonomik ve dinsel gücün rolü açıktı. Kutsal Kâbe’ye ev sahipliği yapması ve kurak bir iklim kuşağında yer aldığı için geçimini ancak ticari kaynaklardan temin etme mecburiyetinde oluşu, Mekke’yi ticari bir şehir haline getiren iki unsurdur. Bu nedenle ekonomik ve dinî faaliyetlerle

³⁴ Beg, M.Abdul Jabbar, Social Mobility in Islamic Civilization –the Classical Period, University of Malaya Press, 1981, s. 17.

mali bir merkez durumuna gelmiş bulunan Mekke'de parayla ilgili oldukça karmaşık işlemler yürütülmekteydi. Böylece Kureyş, Arap kabileleri arasında bir çeşit dinsel kaynaklı itibar ve şeref elde etmişti. Diğer bir deyişle Kureyş asaleti, Araplar arasında mevkisini yükselten servetle birlikte dinsel ve politik itibara da sahipti.

c-2b.Esirler ve Mevlâlar

Toplumsal hiyerarşinin aşağısında mevali ve esirler bulunuyordu. Esirler, hürlerin sahip olduğu hukuk ve şereften yoksun olan sınıftı. Bu sınıf, köleler ile cariyelerden oluşmaktaydı. Mekke veya civardaki açık köle pazarlarından satın alınan kimseler ile kabile savaşlarında elde edilen esirler, köleliğin kaynağını oluşturuyordu. Esir tüccarları, Habeşistan'dan ve komşu ülkelerden getirdikleri köle ve cariyeleri panayırılarda satışa çıkarırlardı.

Tarım, hayvan yetiştiriciliği gibi sırf kas gücüne dayalı hizmetlerde çalışanların yanısıra savaşlarda istihdam edilen kölelerin hiçbir hakkı yoktu ve ancak efendilerinden izin alarak, yine kendileri gibi bir köleyle evlenebilirlerdi. Toplum, kölelerin cezalarını da hür insanların cezalarının yarısı olarak kararlaştırmıştı. Diğer taraftan bir köle, sahibinin kendisini bir tür evlâtlığa kabul etmesi ya da azat etmesi yoluyla onun *mevlâsı* olabilirdi. Cahiliye âdetine göre bir adam, istediği bir yabancıyı kendi nesebine katabilir ve onu kendi aile efradından sayabilirdi. Bu şekilde bir yabancıyı nesebe katmaya "*istilhak*" denirdi. Aileye katılan kimse hür ise, "*daiy*" adını alır, köle veya esir ise, nesebine katıldığı adamın "*mevlâ*"sı olurdu. *Mevali sınıfı* efendilerine mirasçı olabildikleri için kölelerden bir gömlek daha üstündüler³⁵. Özellikle kölelerin sosyal hareketlilik yoluyla sınıf değiştirme imkânları hiç yoktu. Onlar, efendilerinin mülküydü ve efendilerine itaat edip çalıştıkları sürece yemek yemeye hakları olurdu.

d) Dinî Gruplar

İslamiyet'ten hemen önce Mekke'de son yıllarda gittikçe artan bir şekilde beliren bireyselleşme eğilimi ve kabile asabiyetinden uzaklaşma büyük ölçüde, gelişen ticari hayat şartlarıyla beslenmişti. Böylece, yakın çevrelerinden bağımsız hareket edebilen şahıslar ortaya çıktı. Maddeci bir dünya görüşünün hâkim olması nedeniyle geleneksel değerlerinden uzaklaşan toplumu bunalımdan kurtarabilecek manevi iklim çok cılızdı. Gerçi, Mekke ve civarında yaşayan topluluklar ateist değildiler. Sınırlı bilgi ve iletişim araçlarının yetersizliğine rağmen yarımada'nın muhtelif bölgelerinde

³⁵ Emevilerin atası olan Ümeyye, Zükvan adlı kölesini istilhak suretiyle kendi ailesine almış, ona Ebu Amr künyesini vermişti. Hz. Osman'ın ana bir kardeşi olan Velid b. Ukbe onun neslinden idi. Bkz., Zeydan, Corci, Medeniyet-i İslamiye Tarihi, çev. Zeki Megamiz, (1-4), c.4, İst. 1329, s.30; Günaltay, age, 115-116.

Musevilik, Hıristiyanlık, Mecusilik, Yıldızlara tapınma, putperestlik gibi birçok din ve inanç geleneğinin varlığını sürdürmesi, çok kültürlü kozmopolit ve mozaik bir yapılanmayı akla getirmektedir. İslam öncesi Arabistan'da ve özellikle Hicaz'da başlangıçtan beri görülen dinî grup ve anlayışlara kısa bir bakış, Arap toplum yapısını daha yakından tanımamızı sağlayacaktır.

d-1. Yahudiler

Yahudiler, büyük İskender'in istilâsından sonra Filistin'den çıkarak hem güney hem de kuzey Arabistan'a girdikleri halde Araplar arasında yayılma imkânı bulamamıştır. Önceleri Hayber ve Yesrib tam bir Yahudi beldesi idi. Evs ve Hazreç kabilesi Yesrib'e geldikleri zaman, doğuştan tüccar olan Yahudilerin hegemonyalarını tanımak zorunda kaldıkları halde Yahudiliği kabul etmemişlerdir³⁶. Bölgedeki diğer kabilelerin de bu dine olumlu bakmadıkları bir gerçektir. Çünkü Yahudilik milli bir din idi ve teorik olarak monoteist bir karaktere sahip olmakla birlikte Üzeyir'de tanrısal bir kişilik görenek onun Allah'ın oğlu; kendilerinin de seçkin bir ırk olduğunu iddia ediyorlardı. Seçkin ırk ideolojisi, ister istemez diğer insanları küçümsemeyi gerekli kıldığından, insani ilişkilerde itici fonksiyon görmekteydi. İşte bir taraftan gururlu Arapların Yahudilerden daha aşağı konumda kalmak istememeleri, diğer taraftan da birçok Musevi ahkâmının bedevi yaşam tarzıyla uyuşmaması, Yahudiliğin Araplar arasında yayılmasını önlediği söylenebilir. Ancak biraz önce söylediğimiz gibi, Medine önemli ölçüde Yahudi kültürünün tesiri altında bulunduğundan "*Beytü'l-Medaris*" isimli dershanelerde Tevrat dersleri okutuluyordu. Yahudilerin, muhtemelen, buradaki dinî ve kültürel etkinlikleri yüzünden İsraili birçok ritüel ve gelenek, rivayet ve hurafe Araplar arasında yayılma fırsatını bulmuştur.

Mekke'de ise hemen hemen hiç Yahudi yoktu. Bununla birlikte bölgenin yıllık pazarlarında ve Ukaz'da onları sık sık görmek mümkündü³⁷. Ukaz'da hem ticaret emtiası satarak, hem de kendilerini gizli şeyleri bilen veya gaypden haber veren kâhinler olarak tanıtmak suretiyle iyi para kazanma yollarını bulabiliyorlardı.

d-2. Hıristiyanlar

Mekke'de Yahudi nüfusun bulunmamasına mukabil yer yer Hıristiyanlar görülebilmekteydi. Tahsilini Suriye'deki papazların yanında yapmış bulunan ve İncil'in Arapça nüshalarına sahip olduğu sanılan Hz. Hatice'nin (r.a) amcasının oğlu Varaka b. Nevfel hayatının belirli bir döneminde Hıristiyan olarak tanınmıştı. Hıristiyanların içinde azımsanmayacak ölçüde köle-

³⁶ Günaltay, age, 88-89.

³⁷ Hamidullah, age, 1/368; Şibli, age, 1/98.

ler vardı³⁸. Rasulullah'ı zorlu Taif seyahati dönüşü sahibinin bağında üzüm ikram ederek ağırlayan ve daha sonra Müslüman olan köle Addas onlardan biriydi. Güney Arabistan'da Necran ile Yemen halkı, Suriye'de Gassaniler Hıristiyandı.

O zamanlar Peygamber'in çevresinde Varaka b. Nevfel gibi hayatının belirli bir döneminde Hıristiyan olarak tanınan kimselerin bulunuşu, bazı Hıristiyan ilâhiyatçıların "İslam'ın Hıristiyanlar tarafından Hz. Muhammed'e öğretilmiş" olduğu iddiasını haklı çıkarmaz. Biraz sonra görüleceği üzere, adı Hanifler arasında da geçen Varaka, birçok Hıristiyan ve Yahudi gibi mevcut ilâhi dinlerin orijinalitesini yitirdiklerini bildiklerinden Milâdi 6.asrın başlangıcında, insanlığı buhrandan kurtaracak büyük bir şahsiyetin, son bir ilâhi tebliğcinin gelmesini beklemekteydiler³⁹. Bunun dışında, üç ilâhi dinde bazı benzerliklerin bulunması yadsınacak bir durum da değildir. Zira Müslümanlar açısından, her üç din de aynı ilâhi kaynaktan beslenmiştir.

d-3. Hanifler

Mekke'de, ilâhi mesaj ile irtibatlarını koparmak istemeyen ve yeni bir dinî rehberinin gelmesini bekleyen diğer grup Haniflerdi. Arapça'da '*hanif*', sapıklıktan doğru yola meyiletme anlamında '*hanefe*'den türemiştir. Putlardan uzaklaşarak tek Allah'a inanan kimse demektir. Daha çok Medenî surelerde geçen bu kelime, "çok tanrıcuların" ya da "Putperestlerin" tam karşıtı olarak "Allah'ı birleyen manasını" ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de sekiz kez İbrahim milletini veya dinini nitelemek için, diğer dört yerde de ya Hz. Muhammed için ya da 'müslim' kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır⁴⁰.

Hanif olarak adları geçen Ümeyye ibn Ebîs⁴¹, Varaka b. Nevfel, Abdullah b. Cahş, Osman b. el-Huveyrîs, Zeyd b. Amr⁴², Arabların cansız putlara tapınmasından tiksiniyor ve putperestliğe muhalefet ediyorlardı. Bunlar Yahudi ve Hıristiyan din adamlarıyla da zaman zaman görüşerek Hz. İbrahim'in dinine tabi olmaya çalışıyorlardı.

Hanif olarak sadece dört-beş kişinin adı geçtiği bu küçük grup, önceleri, belirli bir dinin mensubu değillerdi. Çevrelerindeki dinleri de inceleyerek özellikle Mekke'ye ilk ilâhi mesajı ulaştıran Büyük ataları İbrahim'in

³⁸ İbn Hişam, es-Sire, 1/238; Hamidullah, age, 1/411.

³⁹ Hamidullah, age, 1/368; Lings, age, 27.

⁴⁰ Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev.Süleyman Ateş, Kevser Yayınları, Ank. Ts. s. 105; Günaltay, age, 81, 99.

⁴¹ Izutsu, age, 106.

⁴² İbn Hişam, age, 1/237; Şibli, age, 1/99

dinini araştırıyorlardı. Ama bozulmamış, saf bir din bulmakta zorlanıyorlardı. Şayet, Hicaz'da İbrahim'in dini diye ayrı bir din bilinmiş olsaydı, Hz. Muhammed, puta tapanları müşrik olarak vasıflandırdığı zaman Kureyşliler o kadar sert tepki göstermez, İslâm da onlara o kadar yabancı gelmezdi. Bu durum, Mekke ve civarında, putperestliğin doğurduğu sosyal sorunları ortadan kaldırmayı düşünen kollektif bir yapılanmanın olmadığını gösterir. Ancak, bireysel çaplı karşı duruşlar önceden beri devam edegelmekteydi. Sözgelimi, adı hanif olarak geçmemekle birlikte Abdulmuttalib de hiçbir zaman putlara ibadet etmedi. O, Hz. İbrahim'in dinine çok yakın idi ve Allah, kendisi için büyük bir gerçeklik ifade ediyordu. Bu nedenle, materyalist ve tüccar olan Kureyşlilerin, metafizik konuları akıllarına bile getirmediklerinden dolayı Mekke'de "hanif dini diye müşriklikten farklı bir dinî akım bulunmuyordu"⁴³ demek, bir bakıma gerçeğin ve doğrunun araştırıcısı olan bu insanlara haksızlık etmek anlamına gelir.

Yine de burada ilginç bir durumla karşı karşıyayız: İslam tarihi kaynaklarında genellikle saygıyla bahsedilen bu şahıslardan Ümeyye b. Ebî's-Salt ve Zeyd b. Amr hariç, diğer üçünün Hıristiyan dinine girdiği nakledilir. Hz. Hatice'nin amcasının oğlu olan Varaka b. Nevel'in Allah Rasülü'nün ilk vahiy aldığı güne ulaştığı ve onun peygamber olduğunu itiraf ettiği halde, açık davet günlerine ulaşmaya ömrü yetmediği için Müslüman olamadığı mazereti, hadiseyi takip eden bir mü'min okuyucu için, 'keşke yetişebilseydi' tarzında buruk bir hayıflanmaya neden olabilir. Bundan daha ilginç olanı ise, Abdullah b. Cahş olayıdır. Abdullah, Hz. Muhammed'in davetini duyunca Müslüman oldu ve eşi Ümmü Habibe binti Ebu Süfyan ile beraber Habeşistan'a hicret etti. Ama oraya gittikten sonra Hıristiyan oldu ve orada bu inanç üzere öldü. Hıristiyan olduktan sonra Habeşistan'a gelen Müslümanlara rastladıkça "Biz gözümüzü açtık. Siz görmek için halâ gözlerinizi kırptırırıyorsunuz" diyerek alay ederdi⁴⁴.

Osman b. Huveyris Rum meliki Kayser'in yanına giderek Hıristiyanlaştı. Orada kendisine itibar gösterildi. İbn Hişam'ın; "Osman'ın kayser'in yanındaki durumu hakkında söylenecek çok şey var ama kısa kesiyorum" demesi, onun hoş olmayan macerasının olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim, Günaltay, onun, vatanına ihanet ettiğini belirtir⁴⁵. Zeyd b. Amr'a gelince, başta İbn Hişam olmak üzere diğer kaynaklar ondan övgüyle söz etmektedir⁴⁶. O, ne Yahudiliğe ne de Hıristiyanlığa girmeden doğru bildiği yolda yürümeye devam etti; putlardan, ölü hayvan etini, kanı ve put-

⁴³ Günaltay, age, 81.

⁴⁴ Bkz., İbn Hişam, age, 1/238. Eşi Ümmü Habibe ise Müslüman olarak Medine'ye döndükten sonra Hz. Muhammed ile evlenmiştir.

⁴⁵ Günaltay, age, 100.

⁴⁶ İbn Hişam, age, 1/239-244.

lar adına boğazlanan hayvanları yemekten uzak durdu; toplumu, kız çocuklarını diri diri öldürmekten sakındırmaya çalıştı.

Izutsu'nun verdiği malûmata göre, Haniflerin içinde yer alan, Taif'in Sakif kabilesine mensup ünlü şair Ümeyye b. Ebî's-Salt'ın konumu daha farklıdır. Rasulullah ile çok özel münasebeti dolayısıyla hadislerde diğerlerine göre daha fazla adından bahsedilir. Cahiliye devrinde tevhid dinini araştırmakta olduğu, puta tapmaktan kaçındığı, Yahudilik ve Hıristiyanlığa da girmediği rivayet edilir. Yahudiliği ve Süryaniliği iyi incelediği, Kitab-ı Mukaddes'in İbranice ve Süryanice nüshalarını okuduğu da nakledilir. Daima çuval bezi, yahut kaba kıldan yapılmış bir elbise giyerdi. Bu, kendisini tamamen ibadete veren kimsenin remzi idi. Şarabın haram olduğunu, aradığı dinin İbrahim ve İsmail'in dini olan hanif dini olduğunu söylemiştir. Şiirlerinde tevhid inancını belirten sözler ağırlıklı olarak yer almıştır. Ancak, İslâm'ın gelişiyile birlikte bunun, Müslümanlar tarafından "Allah'ın düşmanı - (aduvvullah)" sayılmasına sebep olan bir dizi gelişmeler ortaya çıkmıştır. O'nun Araplar arasında bir peygamberin geleceğine ve bunun kendisi olacağına inandığı söylenir. Bu yüzden Hz. Muhammed peygamber olarak geldiği zaman Ümeyye şaşırmış ve çok geçmeden İslam'a karşı cephe almağa başlamıştı. Kureyş'i Söz ve şiirleriyle Hz. Muhammed'e karşı kışkırttı. Bedir savaşında öldürülenler arasında iki oğlu Utbe ve Şeybe de vardı⁴⁷. Daha sonra Yemen'e yerleşmekle birlikte yazdığı şiirlerden, İslam peygamberine karşı düşmanca tutumunu ömrünün sonuna kadar değiştirmedeği anlaşılır.

d-4. Putperestler

Yahudi, Hıristiyan, Hanif ve yıldızlara tapan bazı Sabiiler ve Zerdüşterlerden başka Hicaz'da yaşayan Arapların çoğunluğu putperestti. Fakat, Arapların putperestliğe birden değil de daha ilkel inançların tekâmüle uğramasıyla geçildiğine dair varsayımlar vardır. Örneğin Şemsettin Günaltay (1883-1961), 19.yüzyıl tekâmülcü din teorilerinin etkisiyle, kabile isimlerinden yola çıkarak İslam öncesi klanlar halinde yaşayan Arap kabilelerinde, evrimsel bir totem, manizm⁴⁸ animizm⁴⁹, naturizm⁵⁰, antropomorfizm⁵¹, büyü

⁴⁷ Izutsu, age, 106-107.

⁴⁸ Spencer'e göre toplum, yaşayan, büyüyen ve basitten mürckkebe doğru gelişen bir organizma olduğu için sosyal âlem, biyolojik âlem gibi organik sistemler bütünü olarak tetkik edilebilir. Toplumun ilkel ve basitliği ölçüsünde dini de basittir. Spencer, başlangıçta, dinin aile atalarının ruhlarına tapınma (manizm) şeklinde başladığını, bunu kabile ibadetinin takip ettiğini, ileriki aşamada da politeizm ve monoteizmin doğduğunu leri sürer. Bkz., Günay, Din Sosyolojisi, 124.

⁴⁹ Canlı ve cansız doğal fenomenlerin, toplumda birtakım sonuçlar doğuran ruhlarla donatılmış olduğu ya da ruh âlemine ait güçlerce idare edildiği inancı. (Bkz., Marshal, Gordon, Sosyoloji Sözlüğü, çev. O. Akinhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ank. 1999, s.762; Bolay, S. Hayri, Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ, Ank. 1996, s.59). Tylor, "bütün dinlerin özünün animizmden yani atalarının ruhlarına veya ilâhlaştırılmış ata ruhlarına tapınmaktan kaynaklandığını" iddia eder. Bkz., Günay, age, 126.

ve putperestlik inancının izlerinin bulunduğunu ve aynı toteme bağlı Arap toplulukları, bağlı oldukları totemin ismiyle anıldıklarını belirtir. Kabileye ismini veren totem çoğunlukla bir hayvan veya bitkidir. Buna uygun olarak kabile isimleri araştırıldığında bunların aslan, kaplan, köpek, köpek balığı, keler, çakal, sırtlan yavrusu, tilki, yılan, ada tavşanı, müşhil otu, ebu cehil karpuzu, çakıl taşı, keskin sirke..... anlamlarını taşıyan isimlerle anılmıştır⁵². Sosyal hayatın gelişmesiyle birlikte, kâinatın ruhlarla dolu olduğuna ve bütün doğal olayların ruhların eseri olduğuna inanılan animizme⁵³, buradan da naturizm, fetişizm (taş ve kumlara tapınma) ve daha sonra putperestliğe geçilmiştir.

Arabistan ikliminin kendine özgü şartları, coğrafi konumu, yarımada-
nın o uçsuz bucaksız, korkunç, sessiz çölleri, Arapların iyi ve kötü ruhların bulunduğuna dair inançlarının gelişmesini sağlayan belli başlı faktörlerdi. Günaltay, cahiliye dönemindeki yaygın büyücülüğün, kâhinlik kurumunun, ve şairlere atfedilen olağanüstülüklerin animinizmle ilgili olduğu⁵⁴ kanısındadır. Ona göre putperestlik, İslam'dan önce Arapların ulaştığı son inanç biçimidir. Kuzey Arapları, gerek Suriye ve Irak çöllerindeki soydaşları ile ve gerek daha medeni olan Güney Arapları ile ilişkileri sonucunda zamanla taş parçalarına (fetiş) tapıcılıktan puta tapıcılığa yükselmişlerdir⁵⁵.

Günaltay'ın sunduğu varsayımların bir kısmının, tarihi verilerin ışığında, doğruluğunu kabul edebiliriz. Zira, birkısım cahiliye Araplarının animizmle bağlantılı olarak taşlara taptığı* bilinen bir husustur. Buna ilâveten Kur'an-ı Kerim de, naturist inançlı Araplara dikkat çeker: "*onlar halâ: 'Bu dünyadaki hayatımızdan başka bir şey yok. Dünyaya geldiğimiz gibi (tesadüfen, tabiatın kör güçlerinin bir ürünü olarak) ölüyoruz ve bizi ancak zaman yok eder' derler*"⁵⁶.

⁵⁰ M. Müller'in (1832-1900) tabiatperestlik nazariyesi.

⁵¹ İşşeyi insanileştirme.

⁵² Sözelimi, Beni Esed kabilesi aslan; Beni Nemr, kaplan; Beni Kelb, köpek; Kureyş, köpek balığı; Beni Zübhe, dişi keler; Beni Dail çakal; Beni Beldel, sırtlan yavrusu; Beni Sa'lebe, dişi tilki; Beni Vebre, ada tavşanı; Beni Sa'saa, müşhil otu; Beni Hanzala, ebu cehil karpuzu; Beni Fihri, küçük bir taş; Sakif kabilesi ise keskin sirke totemine sahiptir. Bkz., Günaltay, age, 64-65.

⁵³ Ş. Günaltay'ın verdiği malûmata göre; "Araplar, ölen bir kimsenin ruhunun cesedinden ayrılarak kabirden çıktığına inanırlardı. Hatta çğğ bu kişi katledilmiş ve katilinden intikam alınmamışsa kuş şekline giren ruhunun, mezarının başında sürekli '*beni sulayın*' diye bağıracağına inanılırdı. Ruhun dönüştüğü bu kuşa '*hame*' derlerdi". Bkz., Günaltay, age, 66.

⁵⁴ Günaltay, age, 66.

⁵⁵ Günaltay, age, 69.

* *Taş vb. fetişe kutsallık atfedilmesi, onun ruhlardan birine ocaklık barınaklık yaptığı inanişından kaynaklanmıştır.*

⁵⁶ Casiye, 45/24.

Ancak, burada itiraz edilmesi gereken husus, Günaltay'ın, Arabistan'da dinin ortaya çıkışını tıpkı tekâmülcü din teorisyenlerinin yaptığı gibi, sonuçta monoteist İslam'a kadar ulaşan evrimci bir şema ile açıklamaya çalışmasıdır. Oysa, ilâhi dinlere göre, ilk insan Hz. Adem ve Havva'nın yer yüzünde ilk buluşup çoğaldıkları ve sürekli peygamberlerin geldiği yer olan Arap yarımadasında, totemist inançlardan önce ilâhi kaynaklı monotesit yaklaşımların aranması daha isabetli olabilirdi. Nitekim, iptidai toplumlarda da dinin monoteizm şeklinde ortaya çıktığını savunan monoteist yaklaşıma göre, monoteizm, pozitivist tekâmülcülerin ileri sürdükleri gibi uzun bir dini evrim sonucu ulaşılmış değildir. Tersine din, monoteizm şeklinde başlamış, daha sonra insanlar yüce ve tek Tanrı'nın yanısıra başka ilâhlar da edinmişler ve böylece politeizm ortaya çıkmıştır⁵⁷.

Bununla birlikte İslamiyet'ten önce Arapların çoğunluğunun putperest olduğuna dair daha somut verilere sahibiz. İlâhi mesajdan uzak kalan insan bilinci, Tanrı'yı insan şeklinde tahayyül etme (antropomorfizm) eğilimi gösterebilir. İşte Araplar da bu tür bir eğilim ile fetişlerini düzgün bir şekilde yontarak insan şekline sokmuşlardır. Onların putperestliğe geçişinde dış tesirlerin rolü olmuştur. Mekke'nin Yemenli Benu Huzaa'nın eline geçmesinden sonra başkanları olan Amr b. Luhayy'ın⁵⁸, Hz. Muhammed'in risaletinden yaklaşık 300 sene önce, Şam taraflarından "Hübel" isimli insan heykeli şeklindeki putu getirmesiyle Mekke'de bilfiil putperestlik dönemi başlamıştır. Kaynaklar, bu hadiseye kadar, İsmailoğullarının Hz. İbrahim dini üzere olduğunu bildirmektedir⁵⁹.

Böylece, önemli sosyo-ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirildiği Mekke, kısa zamanda putperestliğin merkezi haline gelmişti. Kâbe'nin içinde ve çevresinde 360'dan fazla put vardı; bunun yanısıra her evde bir put bulunurdu. Yolculuğa çıkarken ve dönüşte yapılan ilk iş, puta perestij etmek ve ondan yardım dilemek olurdu. Hicaz'ın diğer muhtelif yerlerinde de putlar vardı. Bunların en önemlileri, Kur'an'da putperestlere atfen, "bint Allah" yani "Allah'ın kızları" şeklinde geçen Lat, Uzza ve Menat idi. Kısacası, İslam öncesi Arabistan'ın, animist, naturist ve antropomorfist inançları ile birlikte ortaya çıkan Sami politeizmi, insanı, çoğu defa taşlarda, ağaçlarda ya da gök cisimlerinde tezahür eten birçok güçlere, tanrılara, büyüye vs. ye bağımlı kılmıştır. Bu kültürde din, kehanet ve büyü içiçe girmiş durumdadır.

⁵⁷ Tekâmülcü din teorilerinin kısa eleştirisi için bkz., Günay, age. 134.

⁵⁸ Amr, bir kısım işlerini düzene koymak için Şam'a gitmişti. Orada bir topluluğun putlara tapıtığını gördü ve bu ibadetlerinin sebebini sordu. Onlar da: "Bu putlar yüce heykeller ve insan suretinde yapılmış yüce tanrılardır. Bunlara ibadet ediyoruz. Çünkü ne zaman yağmur istesek yağdırırlar. Bir konuda yardım istesek ederler" cevabını verirler. Puta tapınma Amr'ın hoşuna gider ve Mekke'ye götürmek üzere onlardan bir put alır. Bkz., İbn Hişam, es-Sire. 1/79; Mahmud Esad, İslam tarihi, 279.

⁵⁹ ed-Dihlevi, Şah Veliyullah. Huccetu'llahi'l-Baliğa. (1-2). c.1, Kahire. 1185. s.124-127; İbn Hişam, age. 1/79.

Tüm Akdeniz ve Avrupa'yı etkileyen Hıristiyanlığın, altı yüzyıldan beri Mekke vadisindeki putperest topluluğu puta tapmaktan engelleyememesi ilginçtir. Hicaz Arapları İncillerin mesajına büyük ölçüde kapalı bir görüntü sergilemiştir. Oysa, Ehl-i Kitapla karşılaştırıldığında, putperest Araplar daha düşük bir manevi hayata sahip görünüyordular. Bazı Hıristiyan ve Araplar dini metinleri okuyabiliyorken onlar çoğunlukla bundan mahrumdu. İslâm'ın zuhurunda, Mekke'de sadece on yedi kişinin okuma-yazma bildiği belirtilmektedir⁶⁰. Bu nedenle Arapların onların dini inançlarından hiç etkilenmemesi mümkün değildir. Zira, Tanrı mefhumunu inkâr edip tabiat güç ve kanunlarına inanan naturist ya da Allah'a inandığı halde âhiret⁶¹ ve peygamber⁶² inancını reddeden az sayıdaki Arab'ın dışında, çoğunluk, putperest olmasına rağmen, kendi elleriyle yaptıkları putları gerçek ilâhi güç olarak görmek yerine onları, Allah'a yaklaşmak için bir vasıta kabul ediyorlardı⁶³. Şüphesiz putperestlerin çoğunluğu Allah'a ve âhirete inanıyordu. Ancak, Tanrı, ahlâk, şeytan, kötülük, cennet, cehennem gibi birçok konudaki inançlarının sadece çevredeki Ehl-i Kitap'ın tesiriyle oluştuğu da söylenemez. Çünkü onlar, büyük ölçüde tahrif edilmiş olsa da, Hz. İbrahim'in uzak ahfadı olarak İbrahimî bir inanç geleneği ve kültürü içerisinde bulunuyorlardı. Yani, onların Allah inancına sahip olmalarında çevredeki Ehli Kitap kadar, muhtemelen, onların içerisinde yaşadıkları geleneksel kültürün de katkısı olmuştur.

Ancak İbrahimî kültür çevresi içerisinde yer alsa da putperestlik, aynı geleneğin çizgisine bütünüyle tersti. Zaman zaman gelen peygamberlerin saçtıkları ışıklarla Arabistan'ın yer yer aydınlandığı bir gerçektir. Ama bu aydınlıklar, maziye gömülen karanlık çağların kalıntıları arasında, çok uzun sürmemiş ve geniş çölleri tekrar koyu karanlıklar kaplamıştır. Putları Tanrı'ya ulaşmada aracı koşmak, Tanrı'nın ulûhiyetini başka nesnelere atfetmek demekti ki, bunun anlamı şirkti. Kur'an'a göre şirk, beraberinde insan haklarının çiğnendiği ve sosyo-ekonomik dengesizliklerin yaşandığı bir zihni yapılanmayı akla getirdiğinden "en büyük zulüm"⁶⁴ demekti. Bu durum, yeni bir dinin zuhuru için şartların oldukça müsait olduğu anlamına geliyordu.

II. İslam'ın Ortaya Çıkışı

İlâhi bir din olan İslam'ın ortaya çıkışı, ilkel üretim ve tüketim maddelerine kanaat gösteren bedevi ekonomiden dışa açılımlı ticari ekonomiye

⁶⁰ Şibli, age. 1/95-98; Lings, age, 25-27; Husayn, age, 12-15; Mahmud Esad, age, 300.

⁶¹ "Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve 'şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?' diyor. Deki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. ... Bkz., Yasin, 36/78-79.

⁶² Kur'an Mekke'li müşriklerin şöyle dediğini belirtir: "Bu ne biçim peygamber; yemek yiyor, çarşılarda dolaşiyor! Ona beraberinde bulunup uyaran bir melek indirilseydi ya!" Bkz., Furkan, 25/7.

⁶³ Zümer, 39/3.

⁶⁴ Lokman, 31/13.

dönüşümde, bedevilik kültüründeki katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin ortaya çıkması ve toplumsal değerlerin kaybolmaya başlamasıyla yakından ilgilidir.

Mekke, uzun bir süredir, bedevi toplumdan şehirli hadari topluma dönüşümün sancılarını yaşamaktaydı. Mekanik dayanışmalı toplumdan organik dayanışmalı topluma geçiş sürecini izah ederken E. Durkheim'in ortaya attığı "anomik" durumun kendi standartları ölçüsünde Mekke'de de görüldüğü söylenebilir. Durkheim'e göre "anomi", toplumun ortak inanç, değer ve normlarından oluşan ve toplumu bir arada tutan en önemli faktör olan toplumsal bilincin (kollektif şuur) kaybolmaya yüz tutmasıyla beliren sosyal patolojik bir dengesizlik, düzensizlik ve amaçsızlık halidir. Mekke'nin finans ve ticaret merkezi olarak gelişmesiyle birlikte, bedevi toplumun geçmişteki ahlâki standartlarının artık eskisi kadar iyi işlemediği açıktı. Birçok bakımdan kabile ve soy teşkilâtı hâlâ kuvvetliydi, ama bazı yönlerden de kişiler hısımlık bağlarını umursamamakta tereddüt göstermiyorlardı. Rekabete dayalı büyük servet birikimi ve gelişen ticari hayat, cemaat bağlarının gevşemeye başladığı *bireysellik* eğilimlerini besleyen faktörlerin başında geliyordu⁶⁵. Birçok İslamî kaynak, orada ciddi boyutlarda yaşanan bir bunalıma işaret eder. Kur'an'a göre mevcut bunalımın kaynağı, her şeyden önce dinidir. Yaşanan bunalımların Arapları, sosyal bir mahrumiyet duygusu içerisinde bıraktığından onların anlamlı ve âdil bir dünyada yaşama istek ve arzularını kamçılıdığı bir gerçektir.

Şüphesiz M. Weber'in de söylediği gibi bir dinin doğuşu, Marx'ın iktisadi determinizmiyle veya Freud'un "*sosyal mahrumiyet*" ve Nietzsche'nin ortaya attığı, dezavantajlı konumda bulunan güçsüz insanların, seçkinlerin yaşam biçimlerine yönelik itirazlarının ürünü olan "*hınç güdüsü*"yle⁶⁶ elbette açıklanamaz. Bununla birlikte, her kurtuluş ihtiyacını birkısım sıkıntı ve rahatsızlıkların (distress) ifadesi olarak gören Weber,

⁶⁵ Toplumda başgösteren bireysellik eğilimleri, çoğu zaman kişilerin kendi oymaklarına aykırı tutum ve davranışlar sergilemesine neden olmuştu. Ebu Leheb, Hz. Muhammed'e karşı Haşimoğullarının çöğundan farklı bir davranış benimsemişti. Buna karşılık ilk sahabe, oymaklarının hatta ana-babalarının şiddetli muhalefetine rağmen Müslüman oldular ve onlara karşı savaşlarda bile Hz. Muhammed'in yanında yer aldılar.

⁶⁶ "Hınç" sözcüğü, "kızma, gücenme, darılma, içleme" anlamında İngilizce "resentment" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Nietzsche'nin teorisinde "hınç güdüsü"; merhamet ve kardeşlik duygularının yüceltilmesini, ister doğuştan, isterse sonradan kader çizgilerince belirlenmiş fırsatlar itibarıyla dezavantajlı durumda olan insanlar arasında "*kölelerin manevi başkaldırısı*" olarak görülür. "*Görev ahlâkı*", çalışmave para kazanmaya mahkûm oldukları için duygularını "azleden" güçsüz ve sıradan insanların, bastırılmış intikam hislerinin bir ürünüdür. Bunların, görevlerden arınmış olarak yaşayan efendi tabakasının yaşam biçimlerine itirazı vardır. Weber'e göre, "bu teori doğru olsaydı, dini ahlâk tipolojisindeki pek çok önemli soruna çok kolay bir çözüm bulunmuş olacaktı. Hınç psikolojisinin keşfedilmesi ne kadar yararlı olursa olsun, bunun toplumsal ahlâk üzerindeki sonuçlarını tahmin ederken büyük dikkat sarfetmek gerekir". Bkz., Weber, Max, "Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi", çev. Yasin Aktay, Din Sosyolojisi, Der: Y. Aktay, M.E.Köktaş, Vadi Yay., Ank.1998, s. 168.

toplumsal ve ekonomik güçlüğü, asla tek kaynak olmasa da kurtuluş inancının etkili bir kaynağı olduğu⁶⁷ görüşündedir:

*“Din, hayatın güçlük ve adaletsizliğine köktenci bir karşılıktır; güçlük ve adaletsizlikleri anlamlı hale getirmeye çalışır ve böylece insanları, sorunlarının üstesinden gelmeye ve bunlarla karşılaştıklarında kendilerini güven ve emniyette kılmaya muktedir kılar. Dini düşünce, esas itibariyle, hayatın tehlikelerle dolu (precarious) oluşunun ve belirsizliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Belirsizlik, insanoğlunun belirli şeyleri arzuladığını, fakat arzularının daima gerçekleşmediğini görmesi anlamına gelir. Bizim, olmasını gerektiğini düşündüğümüz ile gerçekte olan arasında daima bir çelişki vardır. Bu çelişkinin doğurduğu gerilim dini görüşün kaynağıdır. ... Kötü ekseriya başarılı ve zenginken, iyi ve adalet daima öyle değildir. Din bu tür gerçeklerin üstesinden gelme teşebbüsüdür; onun, tabiatüstü âleme aracılık etmesiyle maddi arzuların tatmin edilebileceğine inanılır. ... Din, böylece, keyfiliği aşikâr olan dünyayı, anlamlı ve düzenli görüme çevirebilir”.*⁶⁸

İşte, Hicaz’da, Weber’in, müesses dinler çoğunlukla “toplumsal bir bunalım ve kriz ortamında, geleneksel inanç ve yerleşik toplumsal düzene karşı, karizmatik bir dinî liderin önderliğindeki bir tür tepki yahut protesto hareketleri şeklinde”⁶⁹ doğar görüşüyle çakışan toplumsal bir güven bunalımının ve belirsizliğin bulunduğu açıktır. Kur’an-ı Kerim’in ezen-ezilen diyaloguna yönelik çok sayıdaki ikazı da bunun belirtisidir. Ancak, İslamiyetin ortaya çıkış dönemindeki toplumsal, iktisadî, ahlâkî ve dinî bunalım ile bu dinin doğuşu arasındaki çakışma ne kadar anlamlı görünürse görünsün, İslam inancına göre, yeni dinin doğuşunu, onun ilâhî vasfını izale edecek ya da gölgeleyecek ölçüde, asla tayin edici bir sosyal faktör değildir.

SONUÇ

Paleontolojik (Fosil bilimi) araştırmaların, ilk insanın, günümüzden yaklaşık beş milyon yıl önce Afrika’da yaşadığına dair iddiası, Semavi dinlerin yaratılışla ilgili görüşüyle dikkat çekici bir şekilde örtüşmektedir. Dinî kaynaklara göre ilk insan kabul edilen Hz. Âdem ile Havva, Cennet’ten çıkarıldıktan sonra Mekke’de biraraya gelmişlerdir. Buna göre Arabistan’da çoğalmaya başlayan insanlığa gönderilen peygamberlerin neden daha çok

⁶⁷ Weber, Max, The Sociology of Religion, Translated by Ephraim Fischhoff, Beacon Press, Boston, 1963, s.107.

⁶⁸ Hamilton, Malcolm B., The Sociology of Religion, Theoretical and comparative Perspectives, London and New York, Routledge 1995, s.138.

⁶⁹ Günay, age, 467.

Ortadoğu'dan çıktığı sorusunun cevabını anlamak da kolaylaşmaktadır. Dünyanın merkezi olarak kabul edilen Mekke'nin, merkezden çevreye doğru ilâhi mesajın yayılmasına öncülük ettiği söylenebilir. Gerçekten de Mekke, müstevlilerin dikkatinden uzak konuşlanmış coğrafik yapısına ilâveten, küçük bir ticari şehir olarak diğer ticari merkezlere yakınlığı sebebiyle, kutsal mesajın sürekli daha geniş alanlara ulaşması için oldukça müsait konumdaydı.

İlk insan ve peygamber Hz. Âdem ve ailesinin, Mekke'de ikamet etmiş olduğu tarihi gerçeklere uygun düşmektedir. Kâbe'nin ilk temelinin onun tarafından atıldığı görüşü de bunu desteklemektedir. Kaynaklar, Hz. İbrahim dönemine kadar Mekke'de insan hayatının varlığına dair herhangi bir bilgi vermemektedirler. Onun çok uzun bir aradan sonra, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in, Cürhümilerle sosyal ilişkilere girmesini müteakiben yerleşim birimi haline geldiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra Mekke, gittikçe büyüyerek, içerisinde oldukça karmaşık ilişkilerin cereyan ettiği ve kendine özgü bir parlamentosunun bulunduğu vasat bir şehir haline dönüştü.

Toplumsal farklılaşmayla birlikte Mekke, Milâdi altıncı asra doğru, şehirlere özgü kargaşa ve düzensizlikleri (anomi) de yaşamaya başladı. Eskinin homojen toplumu çeşitli bölünme ve rekabetlere sahne oldu. Aşırı servet düşkünlüğü, bazen güçlü kabile bağlarının yerini alan bireysellik, kozmopolit kültürlerin tipik özelliği sayılan fuhuş sektörü vb. yaşam türleri olağan hale geldi. İşte İslam'ın doğuşu, aşırı boyutlara ulaşan sosyo-ekonomik dengesizliğe ilâveten, bedevilikten yerleşik şehirli kültüre dönüşümde katı cemaat bağlarının gevşeyerek geleneksel değerlerin kaybolmaya yüz tutmasıyla yakından ilgilidir.